

SEVİNC HÜMBƏTƏLİYEV
ADİU, Azərbaycan dili kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, İstiqlaiyat küç. 31
sevinc.@.mail.ru..

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN NORMATİVLƏRİ, NİTQIN DÜZGÜNLÜYÜ VƏ ƏDƏBİ DİLİN SAFLIĞININ QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Ədəbi dil bütün tədris müəssisələri və nəşriyyat idarələri üçün məcburidir. Lakin ədəbi dilin qüdrəti onu icbari sürətdə məktəb, mətbuat və radio vasitəsilə yaymaqda deyildir; onun əsl gücü xalq tərəfindən şüurlu olaraq mühafizə edilməsindədir. Ədəbi dil qanunlarının pozulması ictimai məzəmmətə səbəb olmalı estetik hissləri alçaldan və ünsiyyətə mane olan bir səbəb kimi, savadsızlıq və mədəniyyətsizlik əlaməti hesab edilməlidir. Öz danışığında həddindən artıq məhəlli söz işlədən və çıxışında şivə xüsusiyyətlərinə geniş yer verən nətiqlərə iclaslarda nə cür münasibət yarandığı məlumdur. Ədəbi dildən kənara çıxmaq, ondan uzaqlaşmaq həmişə savadlı, təhsilli adamların xüsusən, müəllim və alimlərin, yazıçıların böyük etirazına səbəb olur. Onlar belə hallarda, nitqdə ifadə olunan ən kiçik səhvlərə görə daxili bir iztirav və əziyyət çəkirlər. Bütün bunlarla birlikdə, ədəbi dil heç də donub qalmış heykəl deyildir; o canlı və inkişaf edən bir orqanizmdir. Ədəbi dil cəmiyyətin dəyişən və mürəkkəbləşib çətinləşən həyatı tələblərinə uyğun olaraq, yeni ifadə forması və vasitələri hazırlayır, vaxtı itmiş və özünü doğrultmayanları əldə olan ifadə forması və vasitələrini isə təkmilləşdirir.

Ədəbi dilin lüğət tərkibi çox-çox genişdir; çünki ədəbi dil normalarına uyğun gələn yeni düzgün hesab olunan hər bir nitq tam mədəni sayıla bilməz, bunun üçün başqa şərtlərə də əməl etmək lazımdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, dilin lüğət tərkibi, cəmiyyət, normativlər.

Nitq mədəniyyətinin əsas şərti, əlbəttə, onun düzgünlüyüdür. Lakin düzgünlük anlayışının özü də bir sıra əlavə izahat tələb edir. Məsələn, M.F. Axundovun “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında molla İbrahimxəlil monoloqlarını nəzərdən keçirdikdə çox qəliz, mənası çətin anlaşılan, azərbaycanca düzgün olmayan bir nitq görürük: Bu dövreyi-tərbiyət itamamə yetiştikdən sonra həczayi iksir gərəkdir hərərəti-nariyyə vasitəsi ilə öz təkmilini itmamə yetirsin. Gili-hikmətdən yapılmış butənin içində üç saəti-nücuminin ərzində xaricdən sair əczai-əsrariyyə tədriclə məxlut olunmaq imdadı ilə ki, əvvəl bir cismi-maye nəzərə gəlir və sonra müncəmid olub cismi-sabit olur. Burada sözlərin çoxu azərbaycanca deyildir, çoxlu fars tərkibləri vardır, sözlər arasında uzlaşma yoxdur, cümlələr düzgün qurulmamışdır, azəri tələffüzünün əksinə olaraq, bəzi sözlər təhlil edilmiş şəkildə söylədilmiş və s. (1-25)

Yaxud Süleyman Rəhimovun “Şamo” romanında Talıbxan yüzbaşının nitqini alaq: - Yasovul, daha sənə nə Şehli camaatının arasında, nə də yuxarı divan qabağında heç dırnaq boyda belə hörmətin qalmamışdır. Bu gündən sən itilib yasovulluqdan”paşol von” olub çıxıb cəhənnəmə gedərsən! Yoxsa sənə kimi arvadının cilovunu çəkə bilməyənə biz bu zorbalıqda divan işində saxlaya bilmərik. Əlbəttə, Talıbxan yüzbaşının azəri olmasına, onun ana dilində danışmasına şübhə etmək olmaz. Talıbxanın danışığı, nitqi aydın şeydir ki, azərbaycanca; bu nitq azəri dilinin əsas qanunlarına və ənənələrinə uyğundur, lakin belə bir nitq dinləyici oxucuda onun (həmin nitqin) qüsurlu və qeyri –düzgün olması barədə təsəvvür yaradır. Əlbəttə, nitqdəki belə qüsurlar başqa şeydir və onun birinci nitqdən (Molla İbrahimxəlilin nitqindən) müəyyən fərqləri vardır.

Bizim milli dilimizin vəhdəti üçün başlıca şərt, həmin dildə ümumi və məcburi ünsürlərin (yəni əsas söz ehtiyatı, tələffüzün təməlü, ən mühüm qrammatik kateqoriyaların) olmasıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, bizim hər birimizin nitqi öz xüsusiyyətinə görə başqasından fərqlənir. Burada təbii fərdi xüsusiyyətdən başqa, nitqimizdə qrup halında da bəzi ciddi fərqlər və hər şeydən əvvəl, ərazi fərqləri müşahidə edilir ki, buna da azəri dialekt və şivələrinin göstərmək olar. Bəzən ayrı-ayrı şivələr çox qədim və spesifik xüsusiyyətləri mühafizə edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dildə olan həmin formalar və sözlər nə qədər geniş yayılmış təbii gözəlliyə malik olsalarda, nə qədər qədim və tarixi cəhətdən qanunauyğun sayılsalarda, həmin sözlər bu gün üçün o qədər də münasib deyildir. Başqa sözlə desək, azəri dilində olan hər bir danışığı (nitqi) biz nitq mədəniyyəti nöqteyi-nəzərindən düzgün və səlis hesab edə bilmərik. Hətta, ən çox yayılmış şivə və jarqonlar belə ümummilli dilin yalnız müxtəlif növləri hesab olunurlar. Onlar ümummilli dilin əsasını təşkil etmirlər. Azəri dilinin özəyini, bütün savadlı adamlar üçün hərtərəfli (universal) ünsiyyət forması olan bizim ədəbi dilimiz təşkil edir. Uzun illər boyu çətin yollar keçərək, işlənib bəlləşmiş azəri ədəbi dili nitq mədəniyyəti sahəsində xalqımızın yüksək nailiyyətinə çevrilmişdir. Bizim nitq mədəniyyətimiz öz zənginliyi və ifadə formasının rəngarəngliyi cəhətdən, özünün dəqiq və yığcamlığına görə ən zəngin və mədəni nitq səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Göründüyü kimi, ədəbi dil ümumxalq dilinə qarşı çıxan ayrıca müstəqil bir dil deyildir; o yalnız milli dilin xüsusi normalarla idarə olunan müəyyən bir təbəqəsidir. Ədəbi dil, işlənib bəlləşmiş nümunəvi bir dildir; o, ümumxalq dilində işlənən ifadə vasitələrinin ümumiləşdirilməsi və milli ünsiyyətin silahıdır. Nitq mədəniyyətinin ən zəruri və ən ilkin şərti onun düzgünlüyüdür dedikdə, biz nəyi nəzərdə tuturuq. (2-43)

Hər bir natiq düzgün danışmaq qabiliyyətinə yiyələnmişdir. Lakin düzgün nitqi məcburi normaları varmı? Nitq təliminin yollarını aydınlaşdırmaqdan əvvəl, bu sualın üzərində mütləq dayanmaq lazımdır. Ədəbi nitq normaları məsələsi, elə ilk baxışda göründüyü kimi, o qədər də asan bir iş deyildir. Əksinə çox mürəkkəb və çətin bir məsələdir.

Lakin keçmişdə olduğu kimi, indi də bəzən elə dilçi, pedaqoq və yazıçılarda rast gəlmək olar ki, onlar lüğətlərdə müəyyənəşdirilmiş dil normativləri məsələsinə və ümumiyyətlə ədəbi dil üçün tamamilə möhkəm qaydalar qoymaq imkanına şübhə ilə yanaşırlar.

“Ölülər” komediyası oxunub təhlil olunmuşdur; oradakı hadisələr izah edilmiş bütün məsələlər haqqında danışılmışdır. Müəllim evə belə bir tapşırıq verir: “Gələn dərs üçün kefli İskəndər haqqında sinifdə nitq söyləməyə, çıxış etməyə hazırlaşın!” Sonra müəllim əlavə edir: “Bilirsiz nə var?” Gəlin kefli İskəndər haqqında xüsusi bir formada çıxış etməyə hazırlaşaq, elə edək ki, nitqin başlanğıcı maraqlı olsun, buna görə gəlin nitqimizin əvvəli üçün fikirləşib maraqlı imkanlar tapaq!” Şagirdlər susurlar. Müəllim hiss edir ki, əvvəlcə onlara nümunə göstərmək lazımdır. Sonra o, ucadan deyir: “Uşaqlar, gəlin belə başlayaq: Hacı Həsən ağanın evi... Şəhərin hacıları, məşədiləri, kərbəlayiləri tez-tez qapını açıb nə isə soruşub və sonra içəri daxil olub, Şeyx Nəsrullanın ölü diriltmək xəbərini böyük bir inam və təəccüblə bir-birindən soruşurlar. Hamı həyəcan keçirir, hamı heyran və qorxu içərisindədir. Hacı Həsən ağanın arvadı, qızı, nökrəri və qulluqçuları ora-bura qaçıb, yığ-yığış edir və çox mömin və qeyri-adi bir qonağı qarşılamaq üçün hazırlıq görürlər. Səhnədəkilər iki-bir, üç-bir künclərdə toplaşib, çox ciddi bir haqda söhbət edirlər. Lakin bu adamlardan kənarda çox kədərli və düşüncəli bir nəfər dayanmışdır. O kimdir? Bu Hacı Həsən ağanın oğlu İskəndərdir. Bəs bu həyəcanlı söhbətlərdə o nə üçün iştirak etmir?” Müəllim elə buradaca izah edir ki, uşaqlar, siz həmin “nə üçün” sualına cavab verməlisiniz. Bu “nə üçün?” sualı vasitəsi ilə məsələni açıb təhlil etməli və İskəndərlə Şeyx Nəsrulla və Hacı Həsən ağalar arasındakı konflikt, geridə qalmış avam, fanatik mühitdə İskəndəri mübarizəsinin və başqa məsələləri göstərməyə çalışmalısınız.

Bütün sinif bu barədə fikirləşib çalışmalar aparır; ayrı – ayrı şagirdlər bu və ya başqa yolla başlamağı təklif edirlər, sinif bu təklifləri müzakirə edir, müəllim hər yeni təklifi üstün və nöqsan cəhətini göstərir. O, eyni zamanda şagirdlərə suni yollarla “maraqlı başlanğıc” yaratmağı məsləhət görmür və öyrədir ki, nitqin başlanğıcını tərtib edirkən, əsil mövzuya asan

və tibii yolla keçməyi yaddan çıxarmasınlar. Bəzən müəllim ayrı – ayrı hallarda nədən başlamaq mümkün olduğunu şagirdlərə məsləhət görür. “İskəndəri sizə ən çox xoş gələn xüsusiyyəti nədir? Sizə İskəndərin ən başlıca cəhəti nədədir? Yaxud da geridə qalmış avam mühitdə İskəndər arasındakı konfliktin səbəblərindən başlaya bilərsiniz”.

Adətən, insan həmişə ona xoş təsir buraxan fikirləri, nəticələrdən eşitdiyi və ya kitabxanalardan oxuduğu ən sərrast və münasib sözləri yadda saxlamağa çalışırlar. Fikri təkcə ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq düzgün söyləmək kifayət deyildir. Burada ən sərrast və məqsədə uyğun nitq vasitələrindən də istifadə edilməlidir. Nitq mədəniyyətinin əsl ideali budur.

Lakin nitqdə belə sözlər tapıb işlətmək o qədər də asan deyildir. Bunun üçün çox gərgin iş tələb olunur ki, buna poetik dildə “soz tanımaq əzabı” deyilir. Böyük soz ustaları məsələn, L. Tolstoy yazıb yaradarkən öz əsərlərinin əlyazmasını on dəfələrlə təkrar-təkrar işləyib dəyişdirmiş, yenidən üzünü köçürmüş və hər dəfə fikirlərinin daha dəqiq və obrazlı ifadə edə bilmək üçün daha sərrast sözlər tapıb işlətməyə çalışmışdır. Yaxşı nitq danışdıqda ən münasib və ən müvafiq söz seçməyi tələb edir. Yaxşı nitq o nitqə deyilir ki, orada işlədilən sözlər, nəzərdə tutulan məsələnin ifadəsi üçün həm yaxşı seçilsin, həm də məqsədəuyğun olsun. (3-123)

Yaxşı nitq məfhumunun çox real və obyektiv bir bazası vardır ki, o da üslubiyyətdir. “Üslubiyyət” dilçilikdə fikir və hisslərimizi ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan vasitələri öyrənən bir şöbədir. Bizim yazılı və şifahi nitqimiz hər şeydən əvvəl a. ağıdakı üç şərti : 1) nitqin düzgünlüyünü, 2) aydınlığını və 3) dəqiqliyini təmin etməlidir.

Nitqin düzgünlüyü yazıda və danışmada qrammatika qaydalarını gözləməkdən ibarətdir. Nitqin aydınlığı fikri elə ifadə etməyi tələb edir ki, dinləyici və ya oxucu asanlıqla, heç bir çətinlik çəkmədən fikri anlaya bilsin. Nəhayət, nitqdə dəqiqlik o deməkdir ki, nitq, danışanın fikirlərinə, yəni onun nə demək istədiyinə tamamilə uyğun olsun. əgər qrammatika, sözləri və ya cümlə qurmağı dilin qəbul olunmuş normalarına uyğun gəlib-gəlmədiyi cəhətdən qiymətləndirirsə, üslubiyyət onları (sözləri və ya cümlə qurmağı) nitqdə aydın və dəqiq işlətmək cəhətdən qiymətləndirir. əgər qrammatika məşğələlərinin məqsədi dilin ümumi normalarını öyrənmək yolu ilə **NİTQİ MƏNİMSƏTMƏKDİRSƏ**, üslubiyyət məşğələlərinin məqsədi fikir və hisslərimizin rəngarəng cəhətlərini ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan bütün vasitələri öyrənməklə, nitqin aydınlıq və dəqiqliyini təmin etməkdir. Qabaqda qeyd edildiyi kimi gözəl nitqə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir, nitqi üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır; yəni elə sözlər seçməli və elə cümlələr qurmalıdır ki, orada fikir aydın və dəqiq ifadə edilsin. Azərbaycan dili öz zənginliyi və dəqiqliyi ilə insan qəlbinin çırpıntılarını, onun hiss və duyğularını ifadə etməyə imkan verir. Buna görə də biz zəngin söz ehtiyatına malik olmaq və sözlərdən istifadə etməyi bacarmağın əhəmiyyətini bilməliyik. Bütün böyük yazıçılar, söz ustaları öz fikirlərini, hiss və duyğularını ifadə etmək üçün zəngin söz ehtiyatından istifadə etmişlər. Onlar dilin təmizliyi, dəqiqliyi və gözəlliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışlar. Nitqdə işlədiləcək hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunacaq fikir üçün onun nə dərəcədə dəqiq olmasını aydın təsəvvür etmək lazımdır. çünki fikrin düzgün və tam ifadə edilməsində sözlərin dəqiqliyi çox mühümdür. (4-30)

Biz fikrimizi düzgün, aydın və məqsədə müvafiq surətdə ifadə etməyə çalışdığımız kimi, onu cazibəli, təsirli və bəzən emosional bir hala salmaq da istəyirik; həmin məqsədlə nitqimizi bədii obrazlarla bəzəməyə səy edirik; bu sahədə əlimizdə olan əsas vasitələrdən biri də şübhəsiz sözdür. İnsan hər bir təsəvvürə qarşı müəyyən sözlərə malikdir; məsələn, kitab, dəftər, qələm və s. bu kimi sözlərin cəmiyyət icərisində şərtləndirilmiş və müəyyən mənası vardır. Lakin həyatda əşya və təsəvvürlər o qədər çoxdur ki, bunları tamamilə müstəqil ayrı-ayrı sözlərlə ifadə etmək çətin, bəzən mümkün deyildir. Axı biz bir sözü müxtəlif şəkildə istifadə etməyə və ona müxtəlif mənalar verməyə məcburuq. Məsələn, “dil” sözünü alaq. Bu söz yəni dil əsasən insanların və heyvanların ağızlarında olan bir üzvü (ət parçasını) bildirir. Amma “dilimiz zənginləşir” cümləsində dil sözünün mənası tamamilə başqadır. Yaxud, zənginləşmək dövlətə, sərvətə malik olmaq deməkdir. göründüyü kimi yuxarıdakı cümlədə hər iki söz əsas mənasından

ayrılmış və başqa mənada işlənmişdir. Yəni “dilimiz zənginləşir” demək, “sözlərimiz çoxalır” deməkdir. Məlumdur ki, “sözlərimiz çoxalır” cümləsinə nisbətən “dilimiz zənginləşir” cümləsinin doğru olduğu təsir daha qüvvətli və daha canlıdır.

Beləliklə, yuxarıdakı cümlələrdə işlədilən “söz”, “dil” in əsil mənasını ifadə etmədiyi kimi “çoxalmaq” da, “zənginləşmək” sözünün əsil mənasını ifadə etmir. Burada sözlər müəyyən səbəbə, əlaqə və münasibətə görə daha başqa bir mənada işlədilmişdir. Demək, sözlər müəyyən bir mənə üzərində donub qalmır, onlar müxtəlif fikir və hissləri ifadə edərkən vəzifələrində çox elastiki olur. İnsanlar öz ifadələrinə bədii və təsviri boyalar vermək üçün sözlərin bu xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə Arif, Novatorluq və üslub, Bakı, 2004, səh:25-27
2. Alışanov Şirindil, Sözün estetik yaddaşı, Bakı, Elm, 1994, səh:43-44
3. Cabbarlı Nərgiz, Yeni nəsil ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 2006, səh:121-126
4. Cəfərov Nizami, Klassiklərdən müasirlərə, Bakı, Çarşıoğlu, 2004, səh:30-31.

С.Гумбаталиева

Нормативы современного Азерб. языка, правомерность культура речи и защита его чистоте в литературе

Резюме

В азербайджанском языке существует пять залогов: основной, совместно-взаимный, возвратный, страдательный и понудительный. Основной залог не имеет каких-либо показателей. Глаголы этого залога могут быть как переходными, так и непереходными, что, в свою очередь, зависит от лексического значения глагола от переходных и непереходных глаголов образуются формы совместно-взаимного залога (например, *dalaşmaq* «драться» *barışmaq* «помириться»).

Лексика в Азербайджанском языке выделяются три лексических пласта: исконно азербайджанские слова, арабские и персидские заимствования, заимствования из русского языка^[191]. По предположению ряда учёных, азербайджанский язык в своей лексике сохранил также следы мидийского и древнеалбанского языков^[192]. Основной лексический фонд азербайджанского языка составляют исконно азербайджанские слова, многие из которых имеют материальные соответствия в родственных тюркских языках. К таковым относятся слова, обозначающие родственные отношения, названия животных, частей тела и органов, имена числительные, прилагательные, личные местоимения, глаголы и т. терминологическую лексику, а наличие иранизмов объясняется существовавшими в течение длительного времени азербайджано-персидскими взаимоотношениями. Вместе с тем наряду с арабо-персидскими словами в языке часто выступают их синонимы — слова азербайджанского происхождения, по кругу своего употребления, превосходящие первые: к примеру, *ölçü* «мера» (азерб.) — *miğjас* (араб.), *incə* «тонкий» (азерб.) — *назик* (перс.)^[195]. Литературный азербайджанский язык начинает формироваться параллельно с формированием азербайджанской народности. Литература на языке азербайджанских тюрков формировалась в XIV—XV веках^[198]. Самый ранний сохранившийся памятник авторской литературы на азербайджанском языке относится к XIV веку — это одна газель Иззеддина Гасаноглы^{[199][200][201]}. Современный литературный азербайджанский язык сформировался с середины XIX века, благодаря ряду прогрессивных литературных деятелей и просветителей (М. Ф. Ахундов, Д. Мамедкулизаде, М. А. Сабир);

новый этап в его развитии связан с созданием Азерб. Демократической Республики в 1918 году и консолидацией нации.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, литературный язык, словарный запас языка, Общества, нормативы.

S.Gumbatalieva

**Normativus the language Azerbaijany correction thq discure and the defence of the
purete the language Azerbaijani
Summary**

The first appearance of the use of Azerbaijani is closely connected with the first appearance of Turkish tribes in the early first millennium. With the settlement of Turkish tribes not only the economy but also culture and language used for communication were influenced by them. The evolvement of the Azerbaijani language as a means of communication has come a long way covering centuries. Just studying Kitabi-Dede Gorgud (*Kitabi-Dede Korkut, The Book of Dede Korkut*) is enough to say Azerbaijani has at least 1300 years of history as a medium of communication in the territory of now the Republic of Azerbaijan, Eastern Turkey, Southeastern Georgia, Northwestern Iran, Eastern Armenia and Southern Russia. Some sources point out that the written literary examples of the use of language date back to the 13th century. The Azerbaijani language has had two main periods of development - the ancient period covering 13th to 18th centuries, and the present day period starting from about the late 18th century and lasts up to the present day.

The ancient period covers not only the main development stage of the language but also covers renaissance literature of Azerbaijan. During the ancient period, the government and the army were ruled by the Safavids, Aggoyunlus, Qaraqoyunlus, and Djelairids which overlaps with the high literary development period of the territory and the country and the use of the language is characterized by extra-linguistic properties.

Azerbaijani has been influenced by many cultures throughout the history due to being occupied by different countries. The firmest and the longest of these external influences are Persian, Arabic, Russian. Owing to being occupied and settled by the above-mentioned countries, the Azerbaijani language has also been used in harmony with their languages, allowing it to borrow an excessive number of words from their culture and in return lend words as well. This could be the reason why, regardless of being independent for almost three decades, the influence of other languages is still remarkably strong, especially after being 70 years under Soviet occupation, Russian language is still widely used in the country.

Key words: Azerbaijan language, language literary, dictionary composition of the language, Humnitariant, correction the discour, sosiete, normativus

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.